ulaşmış, aynı zamanda şiirle de meşgul olmuştur. Müberred'in (ö. 286/899) kendisine çok saygı duyduğu ve, "Cehdamî sarf ilmi konusunda benden daha bilgilidir" dediği rivayet edilir. Kıraat ilminde de belli bir yeri olan Cehdamî, meşhur yedi imamdan Ebû Amr b. Alâ'nın kıraatini Nasr b. Ali el-Cehdamî'den, İbn Kesîr'in kıraatini babasından ve Nâfi'in kıraatini Kālûn'dan öğrendi. Kādî İyâz, onun bir sonraki nesilden olan İbn Mücâhid ve İbnü'l-Enbârî'den de kıraat rivayet ettiğini söylemekteyse de Zehebî onu bu ilimde İbnü'l-Enbârî'nin hocaları arasında zikretmiş, İbnü'l-Cezerî de bu iki âlimin kıraat ilminde Cehdamî'den faydalandığını belirtmiştir. Diğer taraftan İbn Mücâhid, Nâfi'in Kālûn tarafından rivayet edilen kıraatini İsmâil b. İshak'tan öğrendiğini söylediğine göre Kādî İyâz'ın sözü edilen tesbitinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Eserleri. Kur'an ilimleri, hadis ve fıkha dair kaleme aldığı eserlerden ancak birkaçı zamanımıza ulaşabilmiştir. 1. *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân.* İki ciltten ibaret olan eserin bir bölümü Kayrevan Camii Kütüphanesi'nde mevcuttur. 2. *Müsnedü ḥadîs̱i Mâlik b. Enes.* Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir. 3. *Müsnedü (Tenḳīḥu) ḥadîs̱i Eyyûb es-Saḫtiyânî.* Bu eser de Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (bu üç eserin yazma nüshaları için bk. Sezgin, I, 88, 476). 4. *Kitâbü Fażli'ṣ-ṣalât ʿale'n-nebî.* 104 hadisten meydana gelen bir cüzdür. Dört yazma nüshası mevcut olan eser Nâsırüddin el-Elbânî tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1383/1963; Beyrut 1389/1969, 1397/1977). Alican Tatlı, Köprülü ve Ezher nüshalarını esas alarak eseri Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (1989). 5. *Kitâbü'l-Ḳırâʾât.* Cehdamî'nin önemli eserlerinden biri olup yirmi imamın kıraatini ihtiva etmekte, ancak günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

Cehdamî'nin kaynaklarda adı geçen diğer başlıca eserleri de şunlardır: *Meʿâni'l-Ḳurʾân ve iʿrâbüh, el-İḥticâc bi'l-Ḳurʾân, el-Muvaṭṭaʾ, Ziyâdâtü'l-Câmiʿ mine'l-Muvaṭṭaʾ, Şevâhidü'l-Muvaṭṭaʾ, Müsnedü ḥadîs̱i S̱âbit el-Bünânî, Müsnedü ḥadîs̱i Ebî Hüreyre, es-Sünen, el-Mebsûṭ, Muḫtaṣarü'l-Mebsûṭ, Kitâbü'l-Ferâʾiż, Kitâbü'r-Red ʿale'ş-Şâfiʿî fî mesʾeleti'l-ḫumus, Kitâbü'r-Red ʿalâ Ebî Ḥanîfe, Kitâbü'r-Red ʿalâ Muḥammed b. el-Ḥasan, Kitâbü'l-Emvâl, Kitâbü'ş-Şüfʿa.*

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), IX, 476, 513, 516, 526; İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Sebʿa* (nşr. Şevkī Dayf), Kahire 1972, s. 88; *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, II, 158; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 252; Hatîb, *Târîḫu Baġdâd*, VI, 284-290; Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 166-181; Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâʾ*, VI, 129-140; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, XIII, 339-341; a.mlf., *Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ*, II, 625-626; a.mlf., *Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ*, I, 280; Safedî, *el-Vâfî*, IX, 91-93; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müẕheb*, s. 92-93; İbnü'l-Cezerî, *Ġāyetü'n-nihâye*, I, 162; Süyûtî, *Buġyetü'l-vuʿât*, I, 443; Dâvûdî, *Ṭabaḳātü'l-müfessirîn*, I, 105-107; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 20, 585; II, 1279, 1449, 1730; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 273; Sezgin, *GAS*, I, 88, 475-476; Ch. Pellat, "al-Azdî", *EI² Suppl.* (İng.), s. 113.


ALİCAN TATLI

CEHENNEM

(جهنم)

İnkârcıların ve günahkârların âhirette cezalandırılacakları yer.

Cehennemin (cehennâm, cihinnâm) "derin kuyu; hayırsız, uğursuz" anlamına gelen Arapça asıllı bir kelime olduğunu ileri süren İslâm bilginleri olmuşsa da dil âlimleri bu konuda tereddüt etmişlerdir (meselâ bk. *Lisânü'l-ʿArab*, "cehennem" md.). Grekçe'de **geenna**, Latince'de **gehenna** olarak kullanılan kelimenin aslı, büyük ihtimalle İbrânîce **gé-Hinnom**'dan (Hinnom vadisi) gelmektedir. Nitekim bu isim "gé ben Hinnom" (Hinnom oğlu vadisi), "gé bené Hinnom" (Hinnom oğulları vadisi) ve "gé Hinnom" şeklinde Ahd-i Atîk'te de geçmektedir (Yeşû, 15/8; 18/16; II. Tarihler, 28/3; 33/6; Yeremya, 7/31, 32; 19/2,6; 32/35; II. Krallar, 23/10; Nehemya, 11/30). Câhiliye şairlerinden A'şâ ile ("cehennâm" şeklinde) Ümeyye b. Ebü's-Salt'ın şiirlerinde yer alan cehennemin İslâm'dakine benzer bir şekilde tasvir edilmesi tereddütle karşılanmış ve bu şiirlerin Ümeyye'ye sonradan nisbet edildiği düşünülmüştür.

□ DİNLER TARİHİ. Gé-Hinnom İsrâil tarihinde, İsrâiloğulları'nın sözde ibadet saydıkları gayri insanî ve gayri ahlâkî faaliyetleri ifade ettiği için kötü bir şöhrete sahiptir. Orada saltanatını savaş ve salgın hastalıklarla sürdüren bir cehennem tanrısı olduğuna inanılan Molek'e tapılmakta ve onun öfkesini yatıştırmak için çocuk kurban edilmekteydi. İlk defa Yahuda Kralı Ahaz (m.ö. 735-716), Hinnom vadisinde buhur yakıp çocuklarını "ateşten geçirmiş" (yakmış), Ahaz'dan sonraki ikinci kral Manasse de yine orada oğluna aynı muameleyi yapmıştır (II. Tarihler, 28/3; II. Krallar, 16/3; 21/6; Yeremya, 2/20-24). Kral Yoşiya dinî reformu sırasında (m.ö. 622) bu âdeti yasaklamıştır (II. Krallar, 23/10). İbadet adına çocukların katledilip yakılması yüzünden İsrâil peygamberlerinin ge-Hinnom'u lânetlemeleri üzerine bu yer İşaya'dan itibaren (İşaya, 66/24) zamanla gelişen yahudi eskatolojisindeki cehennemin sembolü olmuş ve ölüm sonrasında azap çekilecek yere bu ad verilmiştir.

Ölümden sonraki hayatla ilgili inançlar hemen hemen bütün dinlerde mevcuttur. Buna paralel olarak kötü davranışların cezalandırılacağı da kabul edilmektedir. Eski Mezopotamya dinlerinde de insanın ölümden sonra yeryüzünün batı tarafında bulunan, yedi sur ve yedi kapı ile çevrili yere gittiğine, dönüşü olmayan bu yere tanrıça Allatu'nun hükmettiğine, oradakilerin gıdasının toz, bulanık su ve toprak olduğuna inanılmaktaydı. Eski Mısır dinine göre ölenler Ozi-ris'in yer altı dünyasına gitmekte, hesaba çekildikten sonra suçlu bulunanlar cezalandırılmaktadır.

Mecûsîliğe göre, inanmayan kişinin ruhu Sinvat Köprüsü'nden geçemeyip cehennemin derinliklerine düşer. Bu aşağı âleme "yalancının evi" anlamında **drūjōdemāna** veya "yalancının çukuru" anlamında **drūzōtmān** denilmekteydi. Karanlık, ıstırap ve gürültü ile dolu olan bu yer altı dünyasında kötülerin gıdası pislikten ibarettir.

Hinduizm'deki ruh göçü (tenâsüh) inancı, cehennemle ilgili motiflerin gelişmesini önlemiştir. **Naraloka** adı verilen cehennem, bu dünyada herhangi bir dinî kuralı ihlâl eden kişiye öteki dünyada buna denk bir cezanın uygulandığı acılarla dolu yerdir. Hinduizm'de cehennem bir nevi arınma yeridir. Kişi burada cezasını çektikten sonra arınmış olarak yeniden yeryüzüne döner.

Budizm'de yedi cehennem inancı vardır. Bu cehennemler yeryüzünün altındadır ve kötü davranışlarda bulunanlar burada uzun süre çok çeşitli işkencelere mâruz kalırlar. İnsanların parçalanması, alevli silâhlarla kesilmesi, ezilme, ağaçlara asılıp yakılma başlıca ceza çeşitleridir. Budizm'deki cehennem telakkisinde ne alevler söner ne de acılar diner.

Ahd-i Atîk'te açık ve net bir cehennem tasviri yoktur. Tevrat'ta ölüm hadisesi ilk insanın hatasıyla irtibatlandırılmış (Tekvîn, 2/17; 3/19), fakat ölüm sonrası hayat açıklanmamıştır. "Atalarına selâmetle gideceksin" (Tekvîn, 15/15; 25/8, 17; 35/29; 49/29); "Atalarınla uyuyacaksın" (Tesniye, 31/16); "Kav-

mine katılacaksın" (Tesniye, 35/50) gibi dolaylı ifadeler ölümü anlatmaktadır. Ölüm sonrasındaki hayat ise "ölüler diyarı" anlamındaki **şeol** kelimesiyle ifade edilmektedir ki bu kelime Asur dilindeki **kigallu** (büyük yer) veya **arallu** (ölüler krallığı) ile eski Mısır'daki **dêt**'in (aşağı dünya) karşılığıdır. Şeol kelimesinin "oymak, kazmak, çukurlaştırmak" ve "istemek" anlamlarındaki **şâal** kökünden türediği, şeolün doymak bilmeyen ve her zaman yeni kurbanlar isteyen bir yer olduğu için bu adı aldığı rivayet edilmektedir (*DB*, II/2, s. 1793). Tevrat'ın Yunanca tercümesinde şeol kelimesi, Grek kültüründe "ruhların vücuttan ayrıldıktan sonra gittikleri yer" anlamına gelen **hades** ile karşılanmış, Kitâb-ı Mukaddes'in Latince tercümesi olan Vulgate'ta ise **infernus** (aşağı, alt tabaka), **inferi** (cehennemler), **inferus** (aşağıda olan) şeklinde çevrilmiştir.

Şeol kelimesi Ahd-i Atîk'te ilk defa Hz. Ya'kūb'un, oğlu Yûsuf için tuttuğu yas münasebetiyle zikredilir. Hz. Ya'kūb, Yûsuf'u bir canavarın parçalayıp yediğini düşünerek, "Oğlumun yanına, ölüler diyarına (şeol) yas tutarak ineceğim" demiştir (Tekvîn, 37/35). Ahd-i Atîk'teki bu ve benzeri ifadeler ölümle her şeyin bitmediğini, ölüm sonrasında başka bir hayatın mevcut olduğunu göstermektedir. Ahd-i Atîk'e göre şeol yerin derinliklerindedir (Tesniye, 32/22; Mezmurlar, 48/18; 54/16; 62/10; 85/13; 87/7; 138/8; Eyub, 17/16; Süleyman'ın Meselleri, 9/18); ışığın nüfuz edemediği karanlık bir yerdir (Eyub, 10/21, 22; Mezmurlar, 48/20; 87/13); girişi kapılarla kapalıdır (Mezmurlar, 9/15; 106/18; Eyub, 38/17); oraya bir defa girildi mi tekrar hayata dönmek için çıkmak mümkün değildir (Eyub, 7/9, 10); orası bütün canlıların varacakları bir yerdir (Eyub, 30/23); orada oturanlar "refaîm/rephaim" (zayıflar) diye adlandırılır (Meseller, 9/18; 21/16; Eyub, 26/5); ölüler diyarı hiç doymaz (Süleyman'ın Meselleri, 27/20; 30/15, 16); insanları yutmak için ağzını açmış bir dev gibidir (İşaya, 5/14). Şeol için "helâk çukuru" (Mezmurlar, 55/23), "karanlık diyar" (Mezmurlar, 107/10), "unutma diyarı" da (Mezmurlar, 89/12) denilmektedir; çünkü oraya giren unutulacak ve bir daha anılmayacaktır (Eyub, 24/20). Dünyadaki durumları ne olursa olsun bütün canlılar şeol diyarına gidecekler-dir (Eyub, 3/13, 19; 30/23).

Ahd-i Atîk'te şeol, bütün ölüler için müşterek bir ikamet yeri olarak kabul edilmekle birlikte iyilerin mükâfat, kötülerin azap göreceği bir yer olarak da gösterilmektedir. Apokrif kitaplardan *Assomption de Moise*'e göre iyilerin mükâfat göreceği cennetin yanında (*DBS*, III, 575), *Secrets d'Hénoch*'a göre onun kuzeyinde (*a.e.*, II, 1070) bulunan cehennem, yahudi inancında günahkârlar için bir işkence ve azap yeridir. Büyük günün muhakemesinden sonra suçlular oraya atılacaklar, sünnetli olanlar oraya girmeyeceklerdir. Tanrı ile İsrâiloğulları arasında sünnet ile tesbit edilen ahid o derece önemlidir ki İsrâil soyundan gelen biri cehenneme mahkûm olsa, bu kısa bir müddet için de olsa, sünnet derisi kendisine iade edilecektir (*a.e.*, III, 579).

Cehennemdeki azap ateş, duman, susuzluk ve karanlık şeklinde olacaktır. Bazı yahudi bilginleri âhirette kefâret ödeyerek günahtan arınmanın ve âhirette azaptan kurtulmanın mümkün olmadığını savunurlar. Ancak bazı metinlere göre yaşayanların dua ve sadakaları ölüyü cehennemden kurtarabilir. Günahı az olanlar cehennemde on iki ay kalıp çıkacaklar, diğerleri orada ebediyen kalacaklardır (*DBS*, III, 579). Dinlerinden dönen yahudiler için azap ebedîdir (İşaya, 66/24). Orası geri dönülmeyen, derin, gizli, her şeyin toz ve koyu karanlıklarla karartıldığı bir yerdir (Eyub, 10/21; 11/8; 14/13; 24/19; 26/6; 17/16, 13). *Le livre d'Hénoch*'a göre cehennem yerin altındaki bir uçurum ve ateştir; kötüler oraya hapsedilir; oradakilerin affedilme umutları yoktur (*DBS*, II, 1070). *Secrets d'Hénoch*'a göre ise cehennem çok soğuk, karanlık ve ateşlidir; günahkârlar orada hem donar hem yanarlar (*a.e.*, II, 1070). Oradakiler duyulardan tamamen mahrum olmayıp uyuyanlar gibi zayıf ve sessizdirler (Eyub, 14/22; 3/13, 17, 18). Yeryüzünde olanlardan haberdar değildirler; Tanrı'ya hamdedemezler (Eyub, 14/21; Vaiz, 9/ 5, 6, 10; Mezmurlar, 6/6; 29/10; 87/11; 113/17). Kötülerin cehennemdeki azap şekli daha çok ateşledir (İşaya, 33/14; 66/24; 50/9, 11). Kötüler orada korkunç bir azaba uğrayacaklar, ateş ve kurt onların bedenlerini yok edecektir (İşaya, 14/11; Siracide, 7/19). Sünnetsiz ölenler ve kılıçla öldürülenler de (kâfirler) en aşağı tabakaya atılacaklardır (Hezekiel, 32/17-32).

Yahudi literatüründe cehennemin çölde, denizde ve Kudüs'te kapılarının olduğu, bir girişinin Kudüs yakınlarındaki Hinnom vadisinde bulunduğu, cehennemin gökte veya karanlık dağların ötesinde olduğu da ifade edilmektedir (*EJd.*, XII, 998). Cehennem kapılarının bekçileri vardır. Orada işkenceye dünyada günah işleyen organdan başlanır. Yakma ve dumanla boğma azap türlerindendir. Cehennemde cumartesi günü azap yoktur. Kötüler bazan ateşe bazan da buzlara atılır (*a.e.*, XII, 998).

Ahd-i Cedîd'de cehennem, yahudi inancında olduğu gibi şeolün kötülere tahsis edilen kısmıdır. Hıristiyan inancına göre Hz. Îsâ çarmıha gerildikten sonra yer altındaki şeolün iyiler kısmına (limbos) inmiş, iyileri oradan çıkararak onlara semanın kapılarını açmıştır. Cehennem artık sadece semada olmayan ölülerin ikamet yeridir (*DB*, II/2, s. 1795). İncil'lerde Hz. Îsâ oradan "cehennem" (Matta, 5/29, 30), "cehennem ateşi" (Matta, 5/22), "fırın ateşi" (Matta, 13/42, 50), "ebedî ateş" (Matta, 18/8; 25/41) ve "sönmez ateş" (Markos, 9/43; Luka, 16/19-31) diye bahsetmektedir. Ayrıca bu yer "karanlıklar ve ceza yeri" (Matta, 8/12; 22/13; 25/30; Yahuda'nın Mektubu, 6, 13; Petrus'un İkinci Mektubu, 2/4, 17), "uçurum" (Luka, 8/31; Vahiy, 9/11; 20/1, 3), "kükürt ve ateş gölü" (Vahiy, 19/20; 20/9; 21/8) şeklinde de nitelendirilmektedir.

Ahd-i Cedîd'e göre cehennem şeytanın ve cehennemliklerin ceza yeridir (Matta, 25/41); günahkârlar öldükten hemen sonra oraya inerler (Luka, 16/22); ruh ve vücutlarıyla azap çekerler (Matta, 10/28). Orada koyu karanlıklar içinde (Matta, 13/12; 22/13; 25/30), ölmeyen kurtlar ve sönmeyen ateşle (Markos, 9/43, 45, 47) korkunç azaplar vardır (Matta, 8/12; 13/50; 22/13; Luka, 8/28). Hıristiyan kutsal metinleri cehennemdeki azabın ateşle olacağını ve ebedîliğini vurgular (Matta, 18/8; 25/41; Yahuda'nın Mektubu, 7; Vahiy, 19/3). Hz. Îsâ cezanın suçlara göre olacağını belirtmiştir (Matta, 10/15; 11/21-24; Luka, 10/12-15; 12/47-48; Vahiy, 18/6, 7).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "cehennem" md.; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 33, 63-64, 113-114, 164; M. Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Paris 1984, I, 76-79; M. Richard, "Enfer", *DTC*, V/1, s. 28-120; A. Vacaut, "Enfer", *DB*, II/2, s. 1792-1796; H. Lesètre, "Géennom", *a.e.*, III/1, s. 153-155; F. Vigouroux, "Géhenne", *a.e.*, III/1, s. 155; J. Chaine, "Géhenne", *DBS*, III, 563-579; P. Antoine, "Enfer", *a.e.*, II, 1063-1076; T. H. Gaster, "Géhenna", *IDB*, II, 361-362; a.mlf., "Dead, Abode of the", *a.e.*, I, 787-788; Halim Sabit Şibay, "Cehennem", *İA*, III, 45; *TA*, X, 95-98; C. Harris, "State of the Dead", *ERE*, XI, 833-838; E. J. Thomas, "State of the Dead", *a.e.*, XII, 829-833; L. J. Apple — B. Kedar, "Netherworld", *EJd.*, XII, 996-998.



ÖMER FARUK HARMAN

☐ KELÂM. **Cehennemin İsimleri.** Kur'ân-ı Kerîm'in yetmiş yedi âyetinde yer alan cehennem, herhangi bir sözlük anlamı taşımaktan çok kâfirlerin, münafıkların, zalimlerin, gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekleri yer olarak tasvir edilir. Nitekim söz konusu âyetlerin birçoğunda cehennem "mesvâ, me'vâ" (mekân) kelimeleri veya "azâbü cehennem, nârü cehennem" terkipleriyle kullanılmıştır. Kur'an'da, kötülerin âhiret hayatında cezalandırılacakları yeri ifade eden başka kavramlar da mevcuttur. Halîmî'nin kanaatine göre (*el-Minhâc*, I, 472) bu kelime veya terkipler bütünüyle cehennemin adı olmayıp amellerine göre cehennemliklere azap edilecek tabakaları veya azap çeşitlerini gösterir. Meselâ "cehennem ateşi" anlamında geçen **nâr** kelimesi, cehennem azabının çeşitli şekillerinden sadece yakıcı olanını ifade eder. **Lezâ, saîr, hutame** gibi diğer kelimeler de nârın yakıcılığını tasvir etmektedir. Cehennem kelimesinin geçtiği yetmiş yedi âyetin elli biri Mekkî, yirmi altısı Medenî sûreler içinde yer alır. Bundan dolayı bazı yabancı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi, Hz. Peygamber'in âhiret azabını ifade etmek üzere önceleri açık bir kanaate sahip değilken daha sonra Habeşli hıristiyan danışmanlarından faydalanarak kararlı bir şekilde cehennem kelimesini kullanmış olması (T. O'shaughnssy, s. 465) söz konusu değildir. Cehennem birçok hadiste de Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımına paralel olarak yer almıştır (bk. Wensinck, *Muʿcem:* Fehâris, "cehennem" md.; *Miftâḥu künûzi's-sünne*, "cehennem" md.).

İslâm literatüründe genel anlamda cehennemi, azap türlerini veya onun bölümlerinden birini ifade etmek üzere çeşitli kelimeler kullanılmıştır. Muhtemelen cehennemin yedi kapısı olduğunu beyan eden âyet (el-Hicr 15/44) sebebiyle bunlardan yedisi özellikle önem kazanmıştır.

1. Cehennem. Cehennem tabakalarına ait yedili tasnif sisteminde azabı en hafif olan en üst tabakadır. Sünnî âlimlere göre burası günahkâr müminlerin azap yeri olacak, bunların azabı sona erdikten sonra ise boş kalacaktır. Bu durumda cehennem genel olarak âhiretteki azap yerinin bütününün, özel olarak da en üst tabakasının adı olmaktadır.

2. Cahîm. "Kat kat yanan, alevi ve ısı derecesi yüksek ateş" anlamında olup yirmi altı âyette ve bazı hadislerde geçer. Kur'an'da daha çok cehennem yerine, birkaç âyette de "tutuşturulan yakıcı ateş" anlamında kullanılmıştır (bk. CAHÎM).

3. Hâviye. "Yukarıdan aşağıya düşmek" anlamındaki **hüviy** kökünden isim olan hâviye "uçurum, derin çukur" mânasına gelir. Kur'an'da sadece bir yerde zikredilmiş ve aynı yerde "harareti yüksek ateş" diye de tefsir edilmiştir (el-Kāria 101/9-11). Hâviye cehennemin adı olarak bir hadiste de geçmektedir (Nesâî, "Cenâʾiz", 9).

4. Hutame. "Kırmak, ufalayıp tahrip etmek" anlamındaki **hatm** kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup Kur'an'da yer aldığı bir tek sûrede, "Allah'ın yüreklere kadar tırmanan tutuşturulmuş ateşi" diye açıklanmıştır (el-Hümeze 104/4-7). Hutame cehennemin bütününe ait bir isim olabileceği gibi belli bir kısmını ifade etmek üzere de kullanılmış olabilir. Kelimenin sözlük anlamı ile Kur'an'daki açıklaması arasında tam bir uygunluk vardır. Zira tutuşturulmuş şiddetli ateş karşılaştığı her şeyi yakıp tahrip eder ve onun en iç kısmına kadar işler. Âhiretteki cezayı ve dolayısıyla cehennem ateşini maddî değil de mânevî olarak kabul edenler hutamenin âyetteki izahına dayanarak "kalpleri saran ateşli kaygı" şeklinde bir yorum getirirler. Ancak cehennem azabıyla ilgili âyetlerin bütününe bakıldığında böyle bir yorumu doğru bulmak mümkün görünmemektedir.

5. Lezâ. "Hâlis ateş" anlamına gelen kelime Kur'an'da bir yerde geçmekte ve "bedenin uç organlarını söküp koparan" diye nitelendirilmektedir (el-Meâric 70/15-16).

6. Saîr. "Tutuşturmak, alevlendirmek" anlamındaki **sa'r** kökünden sıfat olup Kur'ân-ı Kerîm'de biri fiil şeklinde olmak üzere on yedi âyette yer alır. Saîr Kur'an'da çoğunlukla cehennemin bir adı olarak, bazan da "tutuşturulmuş, alevli ateş" mânasında kullanılmıştır. Aynı kullanılış hadislerde de mevcuttur (Wensinck, *Muʿcem*, "saʿîr" md.).

7. Sakar. "Şiddetli bir ısı ile yakıp kavurmak" anlamındaki **sakr** kökünden isimdir. Dört âyette cehennem kelimesi yerine kullanılmış, bunlardan Müddessir sûresinde (74/28-29), "yaktığı şeyi tüketircesine tahrip etmekle birlikte sönmeyip yakmaya devam eden ve insanın derisini kavuran" şeklinde nitelendirilmiştir. Kurtubî'ye göre sakar kemiği değil eti yakıp tahrip eder (*et-Teẕkire*, s. 448). Bu yorum kelimenin sözlük anlamına ve Kur'an'daki kullanımına da uygun düşmektedir.

Kur'an'da cehennem için kullanılan başka kelime ve terkipler de mevcuttur. Beş âyette "azâbü'l-harîk" terkibi içinde yer alan **harîk** "yakıcı, yangın" veya "ateş" mânasını ifade etmektedir. Bir âyette, "Erkek ve kadın müminleri -sırf iman etmeleri sebebiyle- işkenceye tâbi tutup da tövbe etmeyenler için cehennem azabı ve yangın azabı (azâbü'l-harîk) vardır" (el-Burûc 85/10) denilmekte ve cehennemdeki cezalandırmanın ateşle olacağı belirtilmektedir. On iki âyette geçen **hamîm** "kaynar su" anlamında olup cehennemdeki azap türlerinden biri olmak üzere cehennemliklere içirileceği ve başlarından aşağı döküleceği beyan edilir. Aynı kökten türeyen ve bir âyette geçen **yahmûm**, hamîm mânasına gelebileceği gibi "ısı derecesi yüksek kapkara duman" anlamında da olabilir. Nitekim âyette cehennemlikler için, "Serin ve hoş olmayan kapkara bir duman içinde kalacaklardır" denilmektedir (el-Vâkıa 56/43-44). Fahreddin er-Râzî'ye göre yahmûmu cehennemin isimlerinden biri olarak da kabul etmek mümkündür (*Mefâtîḥu'l-ġayb*, XXIX, 168). "Temas ettiği şeyi zehir gibi etkileyip dokularına işleyen sıcak rüzgâr" (sam yeli) mânasındaki **semûm** da cehennem azabının türlerinden olmak üzere iki âyette yer almıştır. Bunlardan "azâbe's-semûm" (et-Tûr 52/27) terkibindeki semûm cehennemin isimlerinden biri olabilir. "Hapishane, derin çukur" anlamındaki **siccîn** kelimesinin (bk. el-Mutaffifîn 83/7-8) cehennemin veya oradaki vadilerden birinin adı olduğunu kabul edenler vardır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "scn" md.). "Azıp sapmak, yanlış inançları benimsemek" anlamına gelen **gay** kelimesinin cehennem kuyularından, nehirlerinden veya vadilerinden birinin adı olduğu bazı müfessirlerce ileri sürülmüştür (Taberî, XVI, 75-76). Çeşitli sûrelerde yirmi yedi defa geçen **veyl**, bir kötülük ve musibetin vukuu halinde, "Yazıklar olsun, vay haline!" anlamında kullanılan bir ünlem olmakla birlikte bir kısım müfessirler bunun cehennemdeki bir kuyunun, vadinin veya dağın adı olduğunu söylemişlerdir (*a.g.e.*, I, 299-300). Cehennem için kullanılan terkiplerden biri "dârü'l-bevâr" (helâk yurdu [İbrâhîm 14/28]), bir diğeri de "sûü'd-dâr"dır (kötü yurt [er-Ra'd 13/25]). Tîn sûresinde (95/5) yer alan "esfele sâfilîn" (aşağıların aşağısı) tabiri, Katâde ve Mücâhid gibi müfes-

sirlerce cehennem mânasına alınmış, Taberî ise terkibe "erzel-i ömür" anlamı veren İbn Abbas'ın görüşünü tercih etmiştir (*Câmi'u'l-beyân*, XXX, 156-157).

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemle ilgili olarak yer alan isimlerin hemen hepsi, uhrevî cezaların en yaygını olacağı anlaşılan ateşle buna ait çeşitli etkileri ifade etmektedir. Bu isimleri, muhtelif âyetlerde 126 defa geçen ve 101 yerde "cehennem ateşi" mânasına geldiği anlaşılan nâr kelimesi içinde mütalaa etmek mümkündür. Râgıb el-İsfahânî, nârın gözle algılanan alevli ateş anlamına geldiğini söyler (*el-Müfredât*, "nâr" md.). Nâr dışındaki isimlerin taşıdığı bazı farklı anlamlar da yine ateşin özellikleri ve etkileriyle ilgilidir. Hadis literatüründe cehennem kelimesi ve onun diğer isimleri fazla yer almadığı halde nâr için *Mu'cem*'de verilen kaynak listesi yirmi sayfaya yaklaşmaktadır.

Hadis kitaplarının bir kısmında (bk. İbn Kesîr, II, 248-253; krş. Kurtubî, s. 468-472) sahih olup olmadıkları tartışılabilen rivayetlerde, Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı kaydedilen cehennemle ilgili bazı isimler de vardır. "Bûlüs hapishanesi, hüzün kuyusu, lemlem vadisi, hebheb vadisi, kallût nehri" gibi. Müddessir sûresinde geçen (74/17) **saûd** kelimesi "güçlük ve meşakkat" anlamı taşımakla birlikte bazı rivayetlerde cehennemdeki bir dağın adı olduğu kaydedilmiştir (Taberî, XIX, 97-98; İbn Kesîr, II, 252-253). "Sarp yokuş, aşılması zor geçit" mânasındaki **akabe** kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de "köle âzat etmek, açlık gününde yakını olan bir yetimi veya yerde sürünen bir yoksulu doyurmak" (el-Beled 90/11-17) gibi ahlâkî meziyetler için kullanılan mecazi bir ifade olduğu halde bazı âlimlere "cehennem, oradaki bir dağ, aşılması zor geçit" veya "cehennem üzerindeki sırat" mânasına alınmak istenmiştir (Kurtubî, s. 474-476).

Tasviri. Dinler tarihi alanındaki araştırmalar, hemen bütün dinlerde ölümden sonra ikinci bir hayat yaşanacağı, orada insanlara dünya hayatında yaptıklarının karşılığı olarak mükâfat veya ceza verileceği düşüncesinin mevcut olduğunu göstermiştir. İnsandaki adalet duygusu ve müeyyide anlayışı da âhiret hayatındaki ceza ve mükâfatın varlığını gerekli kılar. Makdisî'ye göre (*el-Bed' ve't-târîḫ*, I, 184-185) bir konuda insanların çoğunun fikir birliğine varması, aklın da bunu tasvip etmesi o konunun hak olduğunun en büyük delilidir. Genellikle bütün dinlerde, özellikle de bunların semavî olanlarında ölüm sonrasındaki cezalandırmanın cehennemle (ateşle), mükâfatlandırmanın da cennetle olacağı kabul edilmiştir. İslâm literatüründe gerek Kur'an ve Sünnet'te yer alan, gerekse bunlara dayanan veya başka etkilerle oluşan cennet ve cehennem tasvirleri oldukça zengindir. Bazı İslâm âlimlerinin, geniş halk kitlelerini etkilemek amacıyla cehennem tasvirlerinde zaman zaman kendilerine has pedagojik anlayış ve metotlar çerçevesinde mübalağalı üslûp ve ifadeler kullandıkları, doğruluğu belgelenemeyen haberler naklettikleri de görülür.

Cehennemin tasviri, yani yapısı ve işleyişiyle ilgili olarak iki mesele ile karşılaşılmaktadır: Kur'an dışında kalan nakillerin sıhhati, doğruluğu sabit olan nasların anlaşılması. İslâm kelâmcıları, âhiret hayatıyla ilgili nasların **müteşâbih*** grubuna girdiğini ve asıl anlamları dışında mecazi mânalar da taşıyabileceklerini kabul etmişlerdir. Çünkü âhiret âlemi duyularla algılanamadığı gibi duyuların verilerine dayanan akıl yoluyla da tek başına idrak edilemez. Bu sebeple diğer âhiret hallerinde olduğu gibi cehennem konusunda da nassa bağlı kalmanın en doğru yol olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte inanç sahibi herkesi ilgilendirdiği için ebedî hayatla orada görülecek ceza ve mükâfat hakkında eski dönemlerden beri çok çeşitli senaryolar geliştirilmiş ve bir nevi âhiret edebiyatı oluşturulmuştur. Konunun deney âlemi dışında oluşu da farklı duyuşlarla farklı yorumların yapılmasına vesile teşkil etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de cennet nimetlerinin hiçbir nefsin anlayamayacağı bir mahiyet taşıdığı ifade edilmiş (es-Secde 32/17), bir kudsî hadiste de iyi kullar için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir zihnin tasavvur edemediği nimetler hazırlandığı haber verilmiştir (Buhârî, "Tevḥîd", 35; Müslim, "Cennet", 3-5). Makdisî gibi bazı âlimler, naslarda tasvir edilen cennet nimetleri ve cehennem sıkıntıları ile dünyadaki benzerleri arasında mevcut münasebetin mânada ve mahiyette değil sadece isimlerde ve kelimelerde olduğunu ileri sürmüşlerdir (*el-Bed' ve't-târîḫ*, I, 194-195). Yine Makdisî, "Cennetten istediğiniz gibi bahsedin, nasıl olsa o sizin yapabileceğiniz tasvirlerden çok daha üstündür" meâlinde mürsel bir hadisin rivayet edildiğini kaydederek cennet ve cehennem hakkında naslarda bulunmayan tasvirleri yapanların bu hadise dayandıklarını söyler (*a.g.e.*, I, 190-191, 194). Cennet ve cehennemle ilgili olarak İbn Kesîr'in topladığı zengin doküman içinde özellikle Taberânî, İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Ya'lâ, Ebû Nuaym, İbnü'l-Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'den, muhteva açısından yadırganacak açıklamaların nakledildiği dikkati çeker (bk. *en-Nihâye*, II, tür. yer.).

Naslarda hâkim olan temaya göre insanla Allah arasındaki aslî münasebet sevgi ve rahmete dayanır. Esmâ-i hüsnâ içinde kâinata ve özellikle insana yönelik olanlardan sadece iki veya üçü kahır ve gazap ifade etmekte, diğerleri karşılıklı rızâ ve muhabbet anlamını içermektedir. İslâm'da aslolan kulun itaat etmesi, Allah'ın dünya ve âhirette mükâfatlandırmasıdır. Ceza aslî unsur olmayıp kötülüklerin önlenmesi için bir tedbirdir. Mükâfat ve ceza ile ilgili çeşitli naslardan elde edilen sonuç şudur ki en büyük mükâfat saadet içinde ebediyet, en büyük ceza da ıstırap ve yok oluştur. Makdisî'nin de belirttiği gibi bekādan öte bir nimet, zıtları yeyip mahveden ateşten öte bir azap yoktur (*el-Bed' ve't-târîḫ*, I, 185).

Cehennemin tasvirinden önce halen mevcut olup olmadığı meselesine temas etmek gerekir. İslâm bilginlerinin çoğu cennet ile cehennemin halen mevcut olduğunu kabul ederken Cehmiyye, Mu'tezile ve Hâricîler'den bir grup bunların kıyametin vukuundan sonra yaratılacağını ileri sürer. Konu inanç açısından önem taşımamakla birlikte mezhepler tarihiyle kelâm kitaplarında ve ilgili diğer eserlerde tartışılmıştır. Ancak halen mevcut olduklarını benimseyenler de dahil olmak üzere bütün âlimler bu ceza ve mükâfat yerlerinin kıyametten önce iskân edilmeyeceği noktasında fikir birliği içindedirler. Özellikle bazı hadislerde yer alan ve cennet ile cehennemin halen meskûn olduğunu andıran ifadeler te'vil edilmiştir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerin "ileride" cehenneme atılacakları (en-Nisâ 4/56) ifade edilmekte, ayrıca inkârcı Firavun taraftarlarının "kıyamet koptuğu zaman" azaba duçar olacağı (el-Mü'min 40/46) haber verilmektedir. Mu'tezile'nin yanında yer alan gruplara göre amacına hizmet etmeyen cennet ile cehennemin önceden yaratılmış olması Allah'a nisbet edilemeyecek abes bir şeydir, bunların mevcudiyetini ileri sürenler nerede bulunduklarını ispat ede-

memektedirler. Kıyametin kopmasından önce her şeyin helâk olacağını ifade eden âyet (el-Kasas 28/88) gereğince cennet ile cehennem eğer mevcutsa önce yok edilecek, sonra tekrar yaratılacaktır; böyle bir işlemin hikmetten uzak olduğu açıktır. Bunların mevcut olduğunu kabul eden grup ise delil olarak cennetten çıkarılan Âdem ile Havvâ'nın Kur'an'da yer alan kıssalarını, yine Kur'ân-ı Kerîm'de cennet ile cehennemden söz edildiği yerlerde kullanılan mâzi sigalarını ve her iki yerin Hz. Peygamber'e gösterildiğini ifade eden bazı hadisleri zikrederler. Buna karşılık Âdem'in bir süre iskân edilip sonra çıkarıldığı cennetin ebediyet cenneti değil yüksek bir mevkide bulunan bir bahçeden ibaret bulunduğunu söyleyen âlimler de vardır (bk. İbn Hazm, *el-Faṣl,* IV, 82-83). Nitekim Ahd-i Atîk'in ifadeleri de bu doğrultudadır (bk. ÂDEM). Muhyiddin İbnü'l-Arabî, cennet ile cehennemin halen inşa halinde olduğunu ve bunun kıyamete kadar devam edeceğini ileri sürmüştür; zira bunların her ikisi de mükelleflerin iyi ve kötü amelleriyle inşa edilmektedir (bk. Şa'rânî, II, 155).

Cennet ile cehennemin halen mevcut olduğunu savunanlar, bunların bulunduğu yerler hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Cennetin yukarıda arşın altında, cehennemin aşağıda arzın altında bulunduğu görüşü epeyce taraftar toplarken nerede olduklarının bilinmediğini, hatta âhiret âleminin şimdiden mevcut olup cennet ile cehennemin orada yer aldığını söyleyenler de vardır. Ancak ortaya konan bu fikirler güvenilir dayanaklardan yoksun göründüğü gibi yer küresi ve gezegenlerle ilgili bilgilere de ters düşmektedir. Erzurumlu İbrâhim Hakkı, cehennemi değişik ve şaşırtıcı bir sistem içinde arzın derinliklerinde gösterirken eskilerden intikal etmiş bazı telakkileri aktarmış bulunmaktadır (*Mârifetnâme,* s. 16-17).

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemin tasviriyle ilgili âyetler (bu âyetler için bk. İbn Kesîr, II, 202-211) onun yapısından çok işleyişini, yani azap türlerini konu edinmiştir. Ancak münafıkların cehennemin en aşağı tabakasında olacağını (en-Nisâ 4/145) ve cehennemin yedi kapısının bulunduğunu (el-Hicr 15/44) ifade eden âyetlerle cehennemdeki "dar mekân"dan bahseden âyet (el-Furkān 25/13) ve "derin kuyu" demek olan hâviyeden (yk. bk.) söz eden âyetlerde cehennemin yapısı hakkında bazı bilgiler verildiği görülmektedir. İslâm âlimleri cehennemin yedi kapılı oluşu üzerinde durmuşlardır. Ebüssuûd'a göre kapıların daha az veya daha çok değil de yedi oluşu, oraya girmeye sebep olan vasıtalarının (beş duyu organı, şehvet ve gazap temayülleri) aynı sayıda olmasıyla ilgilidir (*İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm,* V, 79). Elmalılı Muhammed Hamdi ise şöyle bir yorum yapmaktadır: İnsanın mükellefiyet organları beş duyu ile birlikte kalp ve tenâsül uzvudur. Mânevî anlamdaki kalp kapısı açık olursa kişi doğru yoldan yürüyerek cennete girer, aksi takdirde yedi organ mükellefi yedi çeşit azaba sürükler. Nitekim cennet ehlinden söz eden âyetlerde onların kalplerinde kin ve kötülüğün bulunmadığı ifade edilir (*Hak Dini,* IV, 3065-3067). Bazı âlimler, Kur'an'da yer alan "yedi kapı" (seb'atü ebvâb) ifadesinden (el-Hicr 15/44) gerçek anlamdaki kapı mefhumunu anlamışlar ve cehenneme gireceklerin sayısının çok olması sebebiyle kapıların da çoğaltıldığını kabul etmişlerdir. Nitekim Zümer sûresinde (39/71) inkârcıların cehenneme grup grup sevkedileceği ve yanına vardıklarında kapılarının açılacağı beyan edilir. Yedi kapının, cehenneme gireceklerin dinî hayat durumuna göre azap açısından farklı nitelikler taşıması ve girenleri farklı mekânlara götürmesi de mümkündür; Hicr sûresindeki ilgili âyetin devamı da bunu göstermektedir. Diğer bazı âlimler ise yedi kapının cehennemin yedi tabakasına işaret ettiğini kabul etmişlerdir. Üst üste katlar şeklinde düşünülen tabakaların en üstte bulunan birincisinin cehennem, en altta bulunan yedincisinin hâviye olduğu bu âlimlerce benimsenmiştir. Cehennem, azabı en hafif, hâviye ise en şiddetli olanıdır. İkisi arasında kalan tabakalar, cehennemin isimleri sayılırken söz konusu edilen tabakalar olup yukarıdan aşağıya doğru şunlardır: Lezâ, hutame, saîr, sakar, cahîm. Bunların sıralanmasında farklılıklar göze çarptığı gibi buralarda cezalandırılacak kişilerin kim olduğu konusunda da farklı telakkiler mevcuttur. Hemen bütün Sünnî âlimler, azabı en hafif olan birinci tabakada günahkâr müminlerin bir süre kaldıktan sonra buradan çıkarılacağını, yedinci tabakada ise münafıkların azap göreceğini kabul ederler. İkinci tabakadan itibaren de yahudiler, hıristiyanlar, Sâbiîler, ateşe tapanlar ve müşrikler cezalandırılacaktır. Ancak yedi kapı ifadesini yedi tabaka şeklinde anlamak, Kur'an'da geçen bazı isimlerle bunları adlandırmak ve sakinlerini belirlemek ilmî bir esasa dayanmamaktadır. Nitekim Kurtubî, âhiret halleriyle ilgili meşhur eserinde yedi kapı-yedi tabaka etrafındaki görüşlerden söz ederken bu konuda sahih hiçbir naklin mevcut olmadığını belirtmekte ve Kur'an'da yer alan cehennem isimlerinin onun belli bir yerinin değil tamamının adı olduğunu söylemektedir (*et-Teẕkire,* s. 444-445). Muhaddis İbn Kesîr de Hz. Peygamber'e nisbet edilen ve yedi tabakadan bahseden hadisin sahih olmadığını kaydeder (*en-Nihâye,* II, 237). Esasen Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bu yedi isimle cehennemin yaygın adı olan nâr kelimesinin Kur'an'daki kullanılışları incelenecek olursa bu kelimelerin hepsinin cehennemin tamamını kapsayacak şekilde tekrar edildiği görülür. Şöyle ki, İbrânîce asıllı olduğu anlaşılan cehennem kelimesi dışında diğer altı kelimenin tamamına yakını ilgili âyetlerin sonlarında yer almıştır. Özel bir üslûbu olan Kur'an metninde âyet sonlarındaki ses uyumu dikkate alınarak hepsi de cehennemin adı olan altı ismin seçiminde seci sağlama amacının gözetildiği kabul edilebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemin tasviriyle ilgili olarak ayrıca etrafını saran bir duvardan da söz edilir (el-Kehf 18/29). **Sürâdiḳ** kelimesiyle ifade edilen bu ihata duvarını, kelimenin sözlük anlamından faydalanarak "ateşten veya dumandan oluşmuş bir engel" olarak açıklamak mümkündür.

Cehennemin yapısına dair hadis literatüründe yer alan rivayetlerin sahih olanlarından anlaşılan tek şey, onun çok geniş ve derin bir mekân oluşundan ibarettir (söz konusu rivayetler için bk. İbn Kesîr, II, 225-234). Fecr sûresinin kıyameti tasvir eden âyetleri içinde, "O gün cehennem getirilecek ve o gün insan her şeyi anlayacak" (89/23) meâlindeki ilâhî beyana dayanarak cehennemin fiilen hareket ettirileceğini söylemek isabetli değildir. Fahreddin er-Râzî'nin belirttiği (*Mefâtîḥu'l-ġayb,* XXI, 175) ve müfessir Elmalılı Muhammed Hamdi'nin de tercih ettiği gibi (*Hak Dini,* VII, 5811) bu âyette söz konusu edilen getiriliş, cehennemin kıyamet halkına gösterilmesinden ibarettir. Nitekim yine kıyameti tasvir eden Şuarâ sûresindeki âyette, "Cehennem azgınlara gösterilir" (26/91) denilmektedir. Gerçi Müslim'in *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*'i ile ("Cennet", 29) Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde ("Cehennem", 1) rivayet edilen bir hadiste kıyamet günü cehennemin,

70.000 yuların her birinde görevlendirilmiş 70.000 meleğin çekmesi suretiyle getirileceği ifade edilmektedir. Ancak üslûbundan da anlaşılacağı üzere nakledilen metin, pedagojik amaçlarla kıyametin dehşetini anlatmayı hedeflemiştir. Esasen bu metin, Müslim ile Tirmizî'nin bir rivayetinde Hz. Peygamber'e nisbet edildiği halde Taberî'nin *Câmi ͑u'l-beyân*'ında (XXX, 120) ve Tirmizî'nin söz konusu rivayete düştüğü bir kayıtta İbn Mes'ûd'a nisbet edilmiş, muhaddis İbn Kesîr de bu konudaki tereddüdünü belirtmiştir (*en-Nihâye*, II, 87, 229). Aynı muhtevayı, İbn Kesîr'in "benzer haberlerin en yadırganan" dediği oldukça uzun ilâvelerle, rivayetlerin sahih olanını olmayanından ayırma hususunda titiz davranmadıkları bilinen İbn Ebü'd-Dünyâ'nın Ebû Hüreyre'den, Ebû Nuaym'ın Kâ'b el-Ahbâr'dan rivayet etmeleri de mevcut tereddütleri arttırmaktadır (bk. İbn Kesîr, II, 264-267).

Eserleriyle geniş halk kitlelerine tesir etmeyi amaçlayan bazı müellifler, eski kültürlerden de faydalanarak kıyamet halleri, cennet ve cehennem hayatıyla ilgili etkileyici ve düşündürücü açıklamalar yapmışlardır. Ancak **zühd ve rekāik*** türüne giren bu eserler, az çok hayalî unsurlar taşımaları sebebiyle İslâm âlimleri tarafından inanca veya pratiğe dair konularda (usul ve fürû) mesnet kabul edilmemiştir. Bu sebeple Gazzâlî'nin zühde dair bazı eserleriyle Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın aynı mahiyetteki *Mârifetnâme*'sinde mevcut görüşlerin Carra de Veaux tarafından İslâm'ın cehennem telakkisi gibi sunulması (*EI* [İng.], II, 998-999) isabetsiz olup akaid açısından herhangi bir önem taşımaz. Esasen Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'si örneğinde açıkça görüldüğü gibi söz konusu eserler, İslâm inanç esaslarının tesbiti maksadıyla değil terbiye amacıyla telif edilmiştir.

Naslar çerçevesindeki İslâmî telakkiye göre Allah ile kul arasındaki bağın ulûhiyyet açısından rahmete, kulluk açısından tâzime dönüşen bir muhabbete dayanması esas alınmış olmakla birlikte eğitilmesi çok zor olan insanlar için azap, diğer dinlerde olduğu gibi İslâm'da da bir müeyyide olarak kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem azabı çeşitli etkileriyle yakıcı olan ateşle tasvir edilmiştir. İbn Kesîr tarafından bir araya getirilen başlıca azap âyetlerinin (*en-Nihâye*, II, 202-211) incelenmesinden anlaşılacağı üzere ateş maddî bir ateş olup yakıtı insanlar ve yanma özelliği bulunan taşlardan (yahut putlardan) ibarettir. Bu ateş alevlenen, sönmeye yüz tuttukça tekrar tutuşturulan, vücudu saran, tahripkâr yakıcılığı ile bedeni pişirip parçalayan ve iç organlara kadar nüfuz eden bir ateştir. Mürselât sûresinde (77/32-33) cehennem ateşinin develer ve saraylar kadar kıvılcım saçtığı belirtilir. Bir hadiste, dünya ateşinin kemiyet ve keyfiyet açısından cehennem ateşinin yetmişte biri olduğu ifade edilmiştir (Müslim, "Cennet", 30; Tirmizî, "Cehennem", 8). Bir âyetin dolaylı (el-İnsân 76/13), bir hadisin de açık ifadesine göre (Buhârî, "Bedʾü'l-ḫalḳ", 10; Tirmizî, "Cehennem", 9) cehennemin yakıcı ateşi gibi dondurucu soğuğu da bir azap türüdür. Çeşitli âyetlerde cehenneme gireceklerin simalarından tanınacakları, perçemlerinden ve ayaklarından yakalanarak yüzleri üstü ateşe atılacakları, cehennemin kaynamaktan doğan uğultusunu duyacakları, hiddetli ve dehşetli görüntüsünü müşahede edecekleri anlatılır. Yine Kur'an'ın beyanlarına göre cehennemlikler kaynar sular, ateşten lâleler ve zincirler, ateşten elbiselerle cezalandırılacaktır. Kur'an'daki en açık ve etkili azap tasviri ise şöyledir: Altını ve gümüşü biriktirip de Allah yolunda harcamayanlar için bu altın ve gümüşler cehennem ateşinde kızdırılacak, sahiplerinin alınları, böğürleri ve sırtları onlarla dağlanacaktır (et-Tevbe 9/34-35). Cehennem ehli açlık ve susuzluk hissedecek, fakat yemek olarak kendilerine, karınlarında erimiş madenler gibi kaynayacak zakkum ağacı, **darî'** denilen zehirli nebat, içecek olarak da bağırsakları parçalayan kaynar su, kanla karışmış irin verilecektir.

Cehennem azabının şiddet ve dehşetini ifade eden bu tasvirlerin gerçekte vuku bulmayacağı, caydırıcı bir müeyyide olarak insanların bunlarla sadece korkutulduğu şeklinde bir iddianın ileri sürüldüğünü kaydeden Takiyyüddin İbn Teymiyye, söz konusu iddianın dinin emir ve yasaklarını hiçe saymayı amaçladığını söyler. Böyle olsaydı ilâhî beyanların bütün inceliklerine vâkıf bulunan Hz. Peygamber'le bazı ashabın en azından kendi hayatları açısından umursamaz bir tavır içine girmeleri gerekirdi (*Mecmû ͑u fetâvâ*, VII, 502-503). İbâhî-Bâtınî zihniyetli kişilerin öne sürebileceği bu iddiaya mesnet olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'den gösterilen delil de aslında bu görüşü destekler nitelikte değildir (bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, XXVI, 257). Muhyiddin İbnü'l-Arabî, "Cehennemliklerin ateşi yavaşladıkça onların alevini artırırız" (el-İsrâ 17/97) meâlindeki âyette yer alan "artırma" kavramına dayanarak ateşin can sıkıntısı, vicdan azabı gibi sadece mânevî değil duyulabilir olduğunu söylemiştir; bununla birlikte cehennemlikler mânevî azaptan da kurtulamayacaklardır (*el-Fütûḥât*, V, 85-86).

Cehennem Ehli. Dünyada işlenen günahlara karşılık âhirette uygulanacak cezanın yeri anlamındaki cehenneme sadece "lâyık olanlar" (ashâbü'n-nâr, ehlü'n-nâr) girer. Rahmeti gazabını aşmış bulunan Allah, "dilediğini hak ettiğinden fazla mükâfatlandırdığı halde" (el-Bakara 2/105) kimseye hak ettiğinden fazla azap vermez. Cehenneme lâyık olanlar kimlerdir? Yaratıkların en şereflisi kılınan insan, Allah'ı tanımak gibi üstün bir yetenekle donatıldığına göre (ez-Zâriyât 51/56), kâinatın yaratıcı ve yöneticisini tanıyıp O'nu tâzime dönüşen bir sevgi ile sevmedikçe, yani selim yaratılış istikametinden ayrılıp inkâra yöneldiği sürece cehennem ehlinden sayılmaya lâyık olur. İbnü'l-Arabî, mücrimler diye nitelendirdiği cehennemlikleri dört gruba ayırır: Hiçbir tanrı kabul etmeyenler, Firavunlar gibi tanrılığı kendilerine nisbet edenler, Allah'a ortak koşanlar ve münafıklar (*el-Fütûḥât*, IV, 393-394). Bu tür gruplandırmaları farklı kompozisyonlarla çoğaltmak mümkündür. Uhrevî cezadan kurtulmanın yegâne çaresi olan imanı Allah ile kul arasında oluşan bir sevgi telakki eden Kur'ân-ı Kerîm, Allah'tan kula yönelik sevginin gerçekleşebilmesi için bütün semavî kitapları kucaklayan son ilâhî mesajın tebliğcisi, geçmiş nebîlerin tasdikçisi, son peygamber Muhammed aleyhisselâma uymayı şart koşmuştur (Âl-i İmrân 3/31). Önceki peygamberlerin ümmetleri de dönemlerinde nebîlerine samimiyetle uymuşlarsa ebedî cezadan kurtulmuşlardır. Allah Teâlâ kendilerinden ahid aldığı İsrâiloğulları'na şöyle demiştir: "Ben sizinle beraberim. Eğer namaz kılar, zekât verir, peygamberlerime inanır, onları desteklerseniz ve ihtiyacı olanlara faizsiz borç para verirseniz günahlarınızı örter, sizi zemininden ırmaklar akan cennetlerime koyarım. Bundan sonra inkâr yolunu tutanınız iyi bilsin ki doğru yoldan sapmıştır" (el-Mâide 5/12). Ne var ki bunu takip eden âyetlerde anlatıldığı üzere İsrâiloğulları da kendilerinden benzer ahid alınan hıristiyanlar da ahidlerini bozmuşlar, Allah'tan "bir nur ve apaçık bir ki-

tap" getiren son peygambere uymamışlar ve böylece Allah'ın rızâsından uzaklaşmışlardır (el-Mâide 5/13-16).

İman kişinin düşünme ve duyuş yeteneklerini geliştirerek eğitir ve onu erdemli insan haline getirir. Bu sebeple Allah her şeyden müstağni olduğu halde müminden, davranışlarını aralarındaki sevgi paralelinde düzenlemesini ister. İnsanlar fert, aile ve toplum olarak erdemli davranışlara muhtaçtırlar. Bu açıdan iman ile davranışlar arasında sıkı bir münasebet kurulmuş ve Kur'ân-ı Kerîm'de hemen bütün kurtuluş vesileleri iman-amel mutabakatına bağlanmıştır. İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, müminlerde göze çarpacak davranış bozukluklarının yani günahların ebedî mutluluk açısından doğuracağı sakıncalar üzerinde durulmuştur. Havâric ve Mu'tezile âlimleri, samimi bir tövbe ile telâfi edilmeyen büyük günahların muhabbet ilkesini ortadan kaldıracağını kabul ederek faillerinin inkârcılar zümresine gireceğini ve ebedî olarak cehennemde kalacağını söylemişlerdir. İslâm tarihinde daima büyük çoğunluğu oluşturan Ehl-i sünnet âlimleri ise irade zaafı ve benzeri faktörlerle işlenecek günahların kalpteki imanı, dolayısıyla hâlik ile mahlûk arasındaki muhabbeti yok etmeyeceğine kani olmuşlar ve açık inkâr dışında kalan günahları işleyenlerin, bir süre cehennemde cezalandırılsalar bile eninde sonunda oradan çıkıp cennete gireceklerini kabul etmişlerdir (bk. KEBÎRE).

Meryem sûresinde cehennemden ve onun ehlinden bahsedildikten sonra, "İçinizden oraya gitmeyecek hiçbir kimse yoktur" (19/71) denilmektedir. Buradaki gidişin (vürûd) yorumu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Söz konusu âyetlerden edinilen ilk kanaat, müminler de dahil olmak üzere herkesin cehenneme uğrayacağı ve onu göreceği şeklindedir. Fakat bu ziyaret doğrudan cennete gireceklere bir zarar vermeyecektir. Buna karşılık cehennemlikler cehenneme girmeden önce cenneti görecekler midir? Yazıcıoğlu Mehmed, münafıkların önce kendilerine cennet gösterilip sonra cehenneme götürüleceklerini kaydediyorsa da (*Muhammediyye*, s. 323) ilmî literatürde böyle bir bilgi tesbit edilememiştir. Bununla birlikte cennet ile cehennem halkı arasında vuku bulacağı haber verilen karşılıklı konuşmalardan, cehennemliklerin cennetteki nimetlerden haberdar olacakları anlaşılmaktadır (bk. el-A'râf 7/50).

Cehennem azabı ile cezalandırılacak kişiler, ilgili âyetlerin ışığı altında tasnife tâbi tutulacak olursa epeyce grup ortaya çıkar. Bir ana fikir vermek amacıyla Tanrı hakları (hukūkullah) ile kul haklarına (hukūku'l-ibâd) tecavüz edenler şeklinde bir gruplandırma yapmak mümkündür. Hukūkullaha tecavüz, hâlik ile mahlûk arasında tabii olarak mevcut bulunan sevgi alâkasını kesmek yani iman yolunu terkedip inkâra sapmak şeklinde özetlenebilir. Bu tecavüz türü küfür, şirk, nifak, Allah'ın âyetlerini ve peygamberlerini tekzip gibi kavramlarla birçok âyette dile getirilerek eleştirilmiş ve mücrimler diye nitelendirilen bu mütecavizler için "Allah'ın düşmanları" tabiri kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâkī, *Mu'cem*, "ʿadüv" md.). Yanılmak kulun âdeta bir özelliği ise bağışlamak da Allah'ın en çok vurgulanan bir sıfatıdır. Ancak kul hatalarında ısrar eder ve "suçu kendisini çepçevre kuşatırsa" muhakkak ki ebediyen cehennemde kalır (el-Bakara 2/81). Şu âyetler de cehennemlik insan tipini etkileyici bir şekilde tasvir etmektedir: "Alabildiğine inat eden, hayra (veya Allah yolunda harcamaya) var gücüyle engel olan, Allah'a ortak koşan, şüpheci, nankör" (Kāf 50/24-26). Kul hakkına tecavüz eden tiplerle ilgili birçok âyet ve hadis mevcuttur. Âyetlerde bu kişiler hakkında zalim, katil, kibirli, inananlara işkence yapan, yetim malı yiyen gibi vasıflar sıralanmakta, duyu organları sağlam ve zihnî muhakemeleri yerinde olduğu halde gerçeği görüp idrak etmeyen bu kişiler için "dört ayaklı hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkın" (el-A'râf 7/179) ifadesi kullanılmaktadır. Bir âyetin tasviri de şöyledir: "Alabildiğine yemin eden, izzet-i nefsi bulunmayan, ötekini berikini ayıplayan, laf getirip götüren, cimri, aşırı zalim, günaha dadanmış, kaba, haşin, şerefsiz ve soysuz" (el-Kalem 68/10-13). Hadis kitaplarında yer alan çeşitli rivayetler de bu tür tasvirleri dile getirmektedir. Bir hadiste, kişileri cehenneme en çok sürükleyen iki şeyin ağız ile tenâsül organı olduğu ifade edilmiştir (*Müsned*, II, 291, 392, 442). Kadınların cehennem halkının çoğunluğunu teşkil ettiğini belirten rivayet (Buhârî, "Rikāk", 16; Müslim, "Îmân", 132), eğer hadis kritiği açısından sahih ise, genelde kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olduğunu göstermiş olabilir. Çünkü naslar arasında bir çelişkinin meydana gelmemesi için söz konusu rivayeti, Hz. Peygamber'in, babanın evlâdına karşı olan şefkat ve merhametinin ötesinde bir rikkatle ümmetine yakın olduğunu, zevcelerinin de müminlerin anneleri sayıldığını ifade eden âyetler (et-Tevbe 9/128; el-Ahzâb 33/6) ve bu konumu ile dünyada en çok ilgi ve saygı duyduğu üç şeyden birinin kadın olduğunu belirten hadis (Nesâî, "ʿİşretü'n-nisâʾ", 1; *Müsned*, III, 128, 199, 285) paralelinde değerlendirme mecburiyeti vardır. Çeşitli hadislerde, mümin oldukları anlaşılan, fakat günahları sebebiyle cehenneme giren kimselerin secde halindeyken yere temas eden organlarına, iman mahalli olan kalplerine, Allah korkusundan yaşaran ve Allah yolunda uykusuz kalan gözlerine cehennem ateşinin nüfuz etmeyeceği belirtilmiştir (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "nâr" md.).

Ebediyeti. Cehennemin veya azabının sonsuzluğu konusu İslâm'dan önceki inanç sistemlerinde tartışılmıştır. Dinler tarihi alanında önemli incelemeleriyle tanınan Makdisî, uhrevî cezanın mevcudiyetini benimsemeyen hiçbir din mensubunun bulunmadığını ve genellikle cezanın hak edildiği kadar devam edip bir gün sona ereceğinin kabul edildiğini söyler (*el-Bedʾ ve't-târîḫ*, I, 199). Kur'ân-ı Kerîm'de bildirildiğine göre (bk. el-Bakara 2/80) yahudiler, kendilerinden cezaya lâyık olanların bir süre azap gördükten sonra cehennemden çıkarılacağını söylüyorlardı. Ahd-i Cedîd'de cehennemin ebedîliği açık ve net değildir. "Bedeni öldürüp de canı öldürmeye kudreti olmayanlardan korkmayın; ancak daha ziyade cehennemde hem bedeni hem de canı helâk etmeye kudreti olandan korkun" şeklinde Matta İncili'nde yer alan ifade (10/28), cehennemliklerin ölmesi suretiyle azabın sona ereceğine işaret eder.

İslâm literatüründe konu ile ilgili olarak ileri sürülen görüşleri dört noktada toplamak mümkündür. **1.** Cehenneme giren kişi hiçbir şekilde oradan çıkamayıp sonsuz olarak azap görür. **2.** Cehennemlikler ebediyen orada kalırlar, fakat bir müddet azap gördükten sonra bir nevi bağışıklık kazanarak elem duymayacak hale gelirler. **3.** Müminler çıktıktan sonra kâfirlerin azabı uzun zaman devam ederse de ebedî değildir, bir gün sona erecektir. **4.** Müminler çıkar, kâfirlerin azabı sonsuza kadar sürer. *el-ʿAḳīdetü'ṭ-Ṭaḥâviyye* üzerine yapılmış tatminkâr bir şerhin kendisine nisbet edildiği İbn Ebü'l-İz, bazı küçük farklılık-

lar arzetmeleri sebebiyle sayılarını sekize çıkardığı bu telakkilerin sadece son ikisinin Sünnî âlimlere ait olduğunu ve ilmî değer taşıdığını kaydeder (*Şerḥu'l-ʿAḳīdeti't-Ṭaḥâviyye*, s. 421-422). Bu dört temel telakkiden Hâricîler'e ve Mu'tezile'ye ait olan birincisi, günahları sebebiyle bir süre için cehenneme girecek mü'minleri de kapsadığından, Ehl-i sünnet'in tamamı ile bir kısım Şiî âlimleri tarafından reddedilmiş, bu anlayışa bağlı olarak İslâm tarihi boyunca evlenme, boşanma, cenaze namazının kılınması, miras taksimi gibi kişilerin dinî statüleriyle ilgili uygulamalarda da dikkate alınmamıştır. Cehennemliklerin bir süre azap gördükten sonra bağışıklık kazanacağı şeklinde özetlenen telakkinin sahibi, kaynakların çoğunda Muhyiddin İbnü'l-Arabî olarak gösteriliyorsa da benzer bir yorumun hicrî II. yüzyılın sonlarında vefat etmiş bulunan Hişâm b. Hakem'de mevcut olduğu nakledilir (Pezdevî, s. 166-167). Ayrıca Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile Bittîhıyye'nin de buna yakın bir kanaat taşıdığı belirtilir (Eş'arî, s. 474-475, 543). Aslında *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*'de azabın ebediyetiyle ilgili açıklamalar incelendiğinde (bk. III, 96-99; IV, 173-175, 402-403; V, 84-85; VIII, 57-59; IX, 421-422) İbnü'l-Arabî'nin bu konuda mütereddit olduğu görülür. İbnü'l-Arabî, nasların cehennem ile sakinlerinin ebediyetini kesin bir ifade ile belirttiğine kani olmakla birlikte ilâhî rahmetin gazabını aşkın olması ve bazı âyetlerin delâleti sebebiyle azabın devamlı olmayacağı, bir anlamda araya bazı dinlenme dönemlerinin gireceği şeklinde bir yorum getirmek istemiştir. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, bir taraftan İbnü'l-Arabî'nin bu tereddüdünden, diğer taraftan Sünnî âlimlerin çoğunluğunun kesin tavrından etkilenmiş olacaktır ki İbnü'l-Arabî'nin görüşünün Ehl-i sünnet'le paralel olduğunu ispat etmek amacıyla kaleme aldığı eserinde, *Fuṣûṣü'l-ḥikem* ve *el-Fütûḥât*'ta bu görüşü belirten ibarelerin başkaları tarafından sonradan eklendiğini, bu sebeple kendisinin kaleme aldığı *el-Fütûḥât* muhtasarına bu tür fikirleri almadığını söylemektedir (*el-Yevâḳīt ve'l-cevâhir*, II, 163, 165).

Cehennemin ebediyeti konusundaki karşıt iki görüşten ilkinin temsilcilerinden Cehm b. Safvân'a göre hem cehennem hem de cennetin fâni olması gerekir; zira mantıkî olarak hâdis olan bir şey ebedî olamaz. Ancak bu görüş diğer hiçbir İslâm ekolünce itibar görmemiştir. Çünkü hem ilâhî kudreti hem de ilâhî rahmeti sınırlamakta, ayrıca ebediyet fikrini ortadan kaldırmaktadır. Ebü'l-Hüzeyl'in, İbnü'l-Arabî'nin görüşüne benzer şekilde cehennem için ileri sürdüğü yorumu cennete de teşmil etmesi, cehennem azabını hissetmenin ve cennet nimetlerinden zevk almanın bir gün sona ereceği sonucuna götüren bir telakki olup bu da âlimlerce ciddiye alınmamıştır. Öte yandan Abdülkāhir el-Bağdâdî ile birlikte (*Uṣûlü'd-dîn*, s. 238) genellikle kelâm kitapları ve konu ile ilgili diğer eserlerin çoğu, bütün Ehl-i sünnet bilginlerinin ve ümmetin geçmiş hayırlılarının cehennem azabının ebediyetini benimsediklerini kaydederlerse de bu isabetli değildir. Çünkü bilindiği kadarıyla, içlerinde Hz. Ömer, Ali ve İbn Abbas'ın da bulunduğu sekiz kadar sahâbî ile tâbiîn ve onları takip eden nesillerden önemli bazı âlimlerle İbn Teymiyye ve onun yolunu benimseyenlerden oluşan bir grup âlim, cehennem azabının bir gün sona ereceğini kabul etmişlerdir. Bunların bir kısmına göre azapla birlikte cehennemin kendisi de yok olacak, diğer bir telakkiye göre ise cehennem boş kalacaktır. Hatta azabı sona eren kâfirlerin cennete girecekleri bile iddia edilmişse de bu görüş taraftar bulmamıştır (konu ile ilgili olarak öne sürülen görüşlerin delilleri ve bunların değerlendirilmesi için bk. AZAP).

Azabın ebediyetini savunanların dayanakları, Kur'ân-ı Kerîm'de çok defa tekrar edilen ve "ebediyet" veya "uzun zaman" mânası taşıyan **huld** kavramı, bunun üç âyette **ebeden** kaydıyla tekit edilmesi, azabın devamlılık arzedeceğini ve orada ölümün bulunmadığını belirten diğer âyetler ve bu hususları teyit eden hadislerdir. Onlar ayrıca hak ile bâtıl veya iman ile küfür arasındaki farkı, dinî hamiyetten gelen samimi bir duygu ile korumak istemişlerdir. Bu görüşü savunanlara göre kâfirler eninde sonunda azaptan kurtulacaksa haklı ile haksız ve iyi ile kötü arasında fazla bir fark kalmamış olur. Ayrıca azap ve cezanın müeyyide gücü de önemli ölçüde zayıflar. Buna karşılık azabın bir gün sona ereceğini savunanlar bazı âyetlere, özellikle En'âm (6/128) ve Hûd (11/106-108) sûrelerinde yer alan istisnalara, ayrıca Nebe' sûresinde (18/23) "sınırlı bir zaman dilimi" mânasına gelen **ahkāb** kavramına, adalet ilkesine ve ilâhî rahmetin gazabını kuşattığı inancına dayanırlar. Kur'ân-ı Kerîm'de ebediyet anlamına gelebilecek âyetlerin çokluğuna rağmen fâniliğe delâlet eden istisna âyetlerine ebediyet taraftarları tatminkâr bir yorum getiremedikleri gibi azabın süresini sınırlandıran ahkāb kavramını da tarafsız bir şekilde ebediyet lehine yorumlayamamışlardır. Adalet ilkesine gelince, kişiyi azaba sürükleyen küfür ve inkâr insan ömrü ile sınırlı olduğu halde uhrevî cezanın ebedî olması suç ve ceza dengesi açısından tereddütlere yol açmıştır. Meselenin çözümü için suç ve ceza dengesinin kemiyette değil keyfiyette aranmasının gerektiği şeklinde ortaya konan yorum da tatminkâr görünmemektedir.

Beşerî adalet mekanizmaları elden geldiğince haklı ile haksızı birbirinden ayırmaya çalışsa da mutlak adaleti sağlayamamaktadır. Hâkimlerin hâkimi olan Allah, âhiret hayatında mücrimlerin mutlaka ayrı bir statüye tâbi tutulacağını birçok âyette açıklamıştır. Bu bakımdan iyi ile kötünün farklı şartlarda, farklı sonuçlarla karşılaşacağı şüphesizdir. Kur'an ile birlikte bütün semavî kitaplarda yer alan bu temel hükmü yok farz edecek bir yorumun isabetli olmayacağı açıktır. Ancak suçluya uygulanacak cezanın sonsuza kadar ateş ve cehennem olması gerekli değildir. Tabiatı dolduran sayısız canlılar içinde duygu ve düşünce gibi yüksek iki yeteneğe sahip kılınan insanın bedenine yönelik olumsuz bir eylem nasıl ceza niteliği taşırsa onu arzuladığı, gelişmesi ve yücelmesi için muhtaç olduğu bazı şeylerden yoksun bırakmak da ceza niteliği taşır. İslâm inancına göre ilâhî ruhun üflenişi ile değer kazanmış olan insanın ebedî mutluluğu ancak Allah'ın rızâsına kavuşmak, O'na muhatap olmak, O'nun cemâlini müşâhede etmekle gerçekleşir. Cehennemdeki insan bir gün gelip de azaptan kurtulacak olsa bile kudsî âlemin dışında kalmak gibi büyük bir cezadan kurtulamayacak, eğer ölecek olursa cennette ebedîleşenlerin aksine yok oluşun karanlıklarına gömülecektir. Yücelerin yücesiyle ebediyete kadar beraber olmaktan, O'nun rahmet ve cemâl âleminde yer almaktan büyük bir saadet tasavvur edilemeyeceği gibi bundan mahrum olmaktan büyük ceza da düşünülemez.

Literatür. Âhiret hayatının safhalarından birini oluşturan cehennem, kıyamet ve âhiret hakkında telif edilen eserlerin başlıca konularındandır. Hadis kitaplarından Tirmizî'nin *es-Sünen*'i ile İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa*ʾında cehenneme ait müstakil birer bölüm ayrılmıştır (Tir-

mizî, "[Sıfatü] Cehennem", 37. kitap; *Muvatta'*, "Cehennem", 57. kitap). Bunlardan başka Buhârî'nin *el-Câmi'u'ṣ-ṣaḥîḥ*'indeki "Bed'ü'l-ḫalk"ın 10. babı ile İbn Mâce'nin *es-Sünen*'indeki "Zühd"ün 38. babı cehenneme dair hadislere ayrılmıştır. İmam Müslim ise cennet konusuna tahsis ettiği bölüm içinde cehennemle ilgili bazı hadislere de yer vermiştir (hadis nr. 29-30, 37-38). Müslim ayrıca *el-Câmi'u'ṣ-ṣaḥîḥ*'inin 50. kitabını oluşturan "Sıfâtü'l-münâfıkīn" içinde kıyamet, cennet ve cehenneme dair bazı hadisler zikretmiştir.

İslâm literatüründe cehennemle ilgili müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bunların başlıcaları, İbn Receb'in *et-Taḫvîf mine'n-nâr ve't-ta'rîf bi-ḥâli dâri'l-bevâr* (Beyrut 1405/1985), Sıddîk Hasan Han'ın *Yaḳaẓatü'l-i'tibâr mimmâ verede fî ẕikri'n-nâr ve aṣḥâbi'n-nâr* (Kahire 1398/1971), İzmirli İsmail Hakkı'nın *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkat* (İstanbul 1341) adlı eserleridir. Cennet ve cehennemi birlikte konu edinen eserlere örnek olarak Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Deḳā'iḳu'l-aḫbâr fî ẕikri'l-cenneti ve'n-nâr* (*Îżâḥu'l-meknûn*, I, 474; bu eser müellifi belirtilmeden muhtemelen nâşiri olan başka bir adla yayımlanmıştır, Beyrut 1404/1983), Takıyyüddin es-Sübkî'nin *el-İ'tibâr bi-beḳā'i'l-cenneti ve'n-nâr* (Kahire 1987), Gazzâlî'nin *ed-Dürretü'l-fâḫire*, İbn Kayyim'in *Ḥâdi'l-ervâḥ* ve Fazl Abdürrâzık Mahmûd'un *Mucîbâtü'l-cenne ve'n-nâr* (Kahire 1986) adlı eserleri zikredilebilir. Ayrıca İbn Kesîr'in *en-Nihâye*, Kurtubî'nin *et-Teẕkire*, Süyûtî'nin *el-Budûrü's-sâfire*'si gibi genel eserlerde de cehennem konusu genişçe işlenmiştir. Bunların dışında *Îżâḥu'l-meknûn*'da adı geçen kitaplar da şunlardır: Ahmed b. Ahmed el-Büceyrimî, *İcâbetü'l-kerîmi'l-ġaffâr li-muḥâcceti'l-cenneti ve'n-nâr* (I, 25); Muhammed b. Abdülvâhid es-Sa'dî, *Ṣıfatü'l-cenneti ve'n-nâr* (II, 69); Ali b. Muhammed Berzec el-Kûfî, *Kitâbü'l-Cenneti ve'n-nâr* (II, 286); Ali b. Hasan el-Kûfî, *Kitâbü'l-Cenneti ve'n-nâr* (II, 286).

BİBLİYOGRAFYA:

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "scn", "nâr" md.leri; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), II, 82, 87, 183-188, 202-212, 225-234, 237, 244-253, 259, 264-267, 541-547; *Lisânü'l-'Arab*, "cehennem", "nâr" md.leri; Wensinck, *Mu'cem*, "nâr", "sa'îr" md.leri; *a.e.*: Fehâris, "cehennem" md.; *Miftâḥu künûzi's-sünne*, "cehennem", "nâr" md.leri; M. F. Abdülbâkī, *Mu'cem*, "cehennem", "caḥîm", "hâviye", "ḥuṭame", "lezâ", "sa'îr", "saḳar", "nâr", "'adüv" md.leri; Mustafavî, *et-Taḥḳīḳ*, "chm" md.; *Müsned*, II, 179, 291, 392, 442; III, 128, 199, 285; Buhârî, "Bed'ü'l-ḫalḳ", 10, "Riḳāḳ", 16, "Tevḥîd", 35; Müslim, "Cennet", 3-5, 29, 30, "Îmân", 132; Tirmizî, "Cehennem", 1, 8, 9, "Kıyâmet", 47; Nesâî, "Cenâ'iz", 9, "'İşretü'n-nisâ'", 1; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'r-Red ve'l-ihticâc 'ale'l-Ḥasan b. Muḥammed b. Ḥanefiyye fi'l-cebr ve iṡbâti'l-ḥaḳ* (*Resâ'ilü'l-'adl* içinde, nşr. Muhammed Umâre), Kahire 1971, II, 140; Hayyât, *el-İntiṣâr*, s. 18, 170; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), I, 299-300; XIV, 24-25; XV, 44; XVI, 75-76; XIX, 97-98; XXX, 120, 156-157; Eş'arî, *Maḳālât* (Ritter), s. 474-475, 542-543; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, I, 76-77; *a.e.*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 347a-b; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîḫ*, I, 184-203; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 460-461, 472, 473-474, 478-480, 485-486; Bağdâdî, *Uṣûlü'd-dîn*, s. 238; İbn Hazm, *el-Faṣl*, IV, 81-84; a.mlf., *el-Uṣûl ve'l-furû'*, Beyrut 1404/1984, s. 39-45; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Uṣûlü'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 165-167; Gazzâlî, *el-Madnûn bih 'alâ ġayri ehlih* (*Mecmû'atü resâ'il* içinde), Beyrut 1406/1986, s. 156-158; a.mlf., *ed-Dürretü'l-fâḫire* (nşr. M. Abdülkādir Ahmed Atâ), Beyrut 1407/1987, s. 61-62; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, IV, 160-161; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, II, 126; IX, 3-4; XI, 87; XVIII, 63-67; XIX, 190; XXI, 175, 242-244; XXIII, 62-67, 192-193; XXV, 257; XXVI, 257; XXIX, 168; XXX, 127; XXXI, 13-14; a.mlf., *Levâmi'u'l-beyyinât* (Sa'd), s. 330-333; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥât*, II, 289-290; III, 96-99; IV, 173-175, 388-389, 393-398, 402-404; V, 84-86, 167-168; VIII, 57-59; IX, 421-422; İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerḥu Nehci'l-belâġa* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1385-87/1965-67, I, 108-109; Kurtubî, *et-Teẕkire*, Kahire 1407/1987, s. 386-389, 430, 439, 441, 444-445, 446-450, 462-464, 468-472, 473-476, 510-513; Ali b. Ebü'l-İz, *Şerḥu'l-'Aḳîdeti't-Ṭaḥâviyye*, Beyrut 1398, s. 409, 414-419, 421-426; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, V, 44; VI, 464, 492, 563; VII, 66, 386, 502-503; VIII, 65, 67; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ḥâdi'l-ervâḥ* (nşr. Yûsuf Ali Büdeyvî), Beyrut 1411/1991, s. 488-528; Takıyyüddin es-Sübkî, *el-İ'tibâr bi-beḳā'i'l-cenneti ve'n-nâr*, Dımaşk 1347, s. 71-72; Teftâzânî, *Şerḥu'l-Maḳāṣıd*, II, 167-169; Cürcânî, *Şerḥu'l-Mevâḳıf*, İstanbul 1321, III, 235-236; İbnü'l-Vezîr, *İṡârü'l-ḥaḳ 'ale'l-ḫalḳ*, Beyrut 1403/1983, s. 185, 215, 217, 219, 221, 227, 367; Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediyye*, İstanbul 1299, s. 323, 1298-1299; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, Beyrut 1403/1983, IV, 475-478; Şa'rânî, *el-Yevâḳīt ve'l-cevâhir*, Kahire 1317 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 155-157, 162-165, 167; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'aḳli's-selîm*, Kahire, ts. (Dârü'l-Mushaf), V, 79; Meclisî, *Biḥârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, VIII, 246, 275-276, 283-285, 292, 296, 301-316, 324; İbrâhim Hakkı Erzurumî, *Mârifetnâme*, İstanbul 1310, s. 16-17; Şevkânî, *Fetḥu'l-ḳadîr*, Kahire 1349-51, II, 153-154, 500-501; III, 126; *Îżâḥu'l-meknûn*, I, 25, 474; II, 69, 286; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, V, 164; VI, 78-79; VIII, 99; XII, 161-162, 215-216; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 3065-3067; VII, 5811; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VI, 678-680; T. O'shaughnssy, "The seven names for Hell in the Qur'an", *BSOAS*, XXIV (1961), s. 444-469; B. Carra De Veaux, "Djahannam", *EI* (İng.), II, 998-999; D. B. Macdonald, "Kıyamet", *İA*, VI, 778.

 BEKİR TOPALOĞLU

CEHENNEMLİK

Osmanlı hamam mimarisinde içinde sıcak hava dolaşarak zeminin ısınmasını sağlayan sistemin ana elemanına verilen ad
(bk. HAMAM).

CEHÎR

(bk. BENÎ CEHÎR).

CEHL

(bk. CEHÂLET).

CEHM b. SAFVÂN

(جهم بن صفوان)

Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46)

İlk kelâmcılardan, Cehmiyye fırkasının kurucusu.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ezd kabilesinden Benî Râsib'in âzatlı kölesidir. Horasan'da yaşayan Cehm'in Kûfe asıllı olduğu söylenmekle birlikte çeşitli kaynaklardan ve nisbesinden anlaşılacağı üzere Semerkantlı olup orada yetişmiştir. Bir müddet Tirmiz'de ikamet etti, oradan Kûfe'ye giderek Ca'd b. Dirhem'le görüştü. Bir süre Belh'te bulunduktan sonra Tirmiz'e yerleşti ve öldürülünceye kadar burada kaldı. 734-746 yılları arasında Emevîler'e karşı isyan ederek Horasan'ın doğu bölgesini idaresi altına alan Hâris b. Süreyc'in kâtibi ve yardımcısı olarak tanındı. Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ile, halkı Kur'an ve Sünnet'ten ayrılmamaya çağıran Hâris b. Süreyc arasındaki siyasî olaylarda fikren ve fiilen önemli roller oynadı; hitabetiyle halka ve askerlere tesir etti; anlaşmazlığın çözümünde hakemlik yaptı. Bazı kaynakların verdiği bilgiye göre Cehm b. Safvân, Nasr b. Seyyâr ile Hâris b. Süreyc arasında daha sonra çıkan çatışmada Sâlim (Selm) b. Ahvâz el-Mâzenî tarafından öldürüldü.

Cehm b. Safvân edip, son derece zeki bir mütefekkirdi; ayrıca cedelci bir karaktere sahipti. Kaynaklar Cehm'in Merv, Tirmiz, Belh ve Kûfe gibi çeşitli yerlerde bulunduğunu zikreder. Bu merkezlerde karşılaştığı önemli kişilerin ve farklı kültür çevrelerine mensup kimselerin onun fikrî hayatının teşekkülünde büyük te-